

MAREK NEKULA

NĚMCI A ŽIDÉ V NERUDOVÝCH POVÍDKÁCH MALOSTRANSKÝCH

O Janu Nerudovi (1834-1891), „našem národním umělci“, je známo, že po porážce mladočechů ve volbách napsal antisemitský pamflet *Pro strach židovský* (1870), který vyšel nákladem mladočeské strany v masovém nákladu. Neruda, znechucený židovskými liberály Davidem Kuhnem, Ignazem Kurandou a jinými, kteří se postavili proti českým národním požadavkům, se v něm dokonce vyslovil pro vyčlenění Židů ze společnosti a vylíčil je jako spiklence, kteří usilují o světovládu — ostatní národy Židé prý jen vysávají. Neruda tak ve svém pamfletu použil nejrozšířenější a nejtrapnější klišé militantní antisemitské produkce. Výpadů vůči Židům nejsou ovšem prosty ani Nerudovy fejetony: spadeno má hlavně na bankéře a burziány, kteří jsou také v dobových novinových karikaturách zobrazováni téměř výhradně jako Židé.¹

Neruda přitom ve vztahu k Židům prodělal složitý vývoj: od víry ve zprostředkovatelskou roli Židů, kterou do českého prostředí vnesli V.B. Nebeský, S. Kapper a další, přes přesvědčení, že Žid se dal na stranu Němců,² až k antisemitismu. V případě zmíněného pamfletu však zdaleka nejde o izolovaný projev antisemitismu, antisemitské a jiné resentimenty totiž najdeme i v jeho asi nejslavnější povídkové sbírce *Povídky malostranské* (1878), na niž se v následujícím zaměřím.

S ohledem na etnické poměry v Čechách 19. století nepřekvapí, že součástí obrazu Malé Strany jsou tři etnika — vedle Čechů i Židé a Němci. Rakouské úřady ovšem „židy“ chápaly jako náboženskou menšinu, zatímco Neruda v „Židech“ vidí národ, který prý nespojuje jeden jazyk (tak jako Čechy nebo Němce), ale společné náboženství, národní vědomí a idea mesianismu. Už v tom je prvek vyloučení, protože jazykově jsou Židé Čechy nebo Němci — v 80. letech 19. století vytvářeli vedle německých i české kulturní spolky.

1 Srov. třeba karikatury Františka Kupky in Vachtová (1968:16n.).

2 Srov. třeba Neruda (1978:343).

V očích vypravěče *Malostranských povídek* je Jehova „bůh zamračený, zlý a mstivý, ukrutný a krvežíznivý, jako celý národ židovský“³, protože „je to zcela bezpečné faktum z historie, že bohové vyrůstají přímo ze svého lidu“⁴. S touto „bezpečnou“ jistotou také Neruda, vlastně v rozporu s pražskou realitou⁵, redukuje Židy na podomní obchodníky a lichváře.⁶ Ve *Figurkách* je to „zas tentýž suchý, špinavý, neoholený podomní obchodník. Nic neříká, nic neprodá a jde. Ten chlap vypadá přitom tak komicky, že bych ho nechal, z pouhé dychtivosti po zábavě, umřít hlady. Snad udělal slib, že bude chodit pořád špinav po těchže hospodách, nic neříkat a nic neprodávat,“⁷ praví advokátní koncipient Krumlovský, který — ač sám poněkud prostoduchý (noční rozhovor s konduktorkou) — se s pozoruhodnou nadřazeností vyjadřuje nejen o Židech, ale i o své bytné, „jednoduché ženské“⁸, a její sedmiměsíční holčičce, která prý „hledí neskonale blbě“⁹. Krumlovského dychtivost po zábavě až k smrti není příliš lichotivým obrazem vztahu etnika většinového k menšinovému. (Tuto koncentrovanou nenávist vůči Židům v Čechách zachycuje třeba v povídce *Ein Abenteuer des Vetter Nathan* Alfred Meißner.) A není to, zdá se, ani u Nerudy náhoda. Krumlovský, pozorovatel malostranského života a Nerudovo alter ego,¹⁰ zaznamenává také rozhovor s malířem, který říká: „bývalo dost práce, celé Židovské Město jsem jednou měl — mnoho to arci neneslo, celý žid za dvacet zlatých —“¹¹ Mezi řádky lze číst: „za moc nestáli“. A mnohoznačně se dodává, že mu je odlákal Němec, v čemž je obsažena tradiční, například u Havlíčka Borovského formulovaná výtka, nacionální nevyhraněnosti, resp. proněmecké orientace Židů. V povídce *Jak si nakouřil pan Vorel pěnovku* jsou zase Židé „podezřelé postavy“, které navštěvují krám chudnoucího pana Vorla, kterého prý — praví sousedé — už čeká jen bankrot: „Kdo se jednou se židy spustí!“¹²

V Nerudových povídkách tak neožívají jen antisemitské stereotypy dobové (především náboženské a sociálně— ekonomické), ale — v pásmu vypravěče — i antisemitismus osobní. Na pozadí dost primitivního obrazu Žida jako špinavého

3 Ib.:141n.

4 Ib.:141.

5 Neruda nebere pro 30. a 40. léta 19. století na vědomí existenci židovské nobility, továrníků, bohatých obchodníků, finančníků apod., třebaže např. zchudnutí Josefova a rozptýlení bohatých Židů je spojeno až s poslední čtvrtinou 19. století, kdy už židovské „hauzírování“ není tak aktuální; srov. např. Pěkný (1993:273).

6 Neruda (1978:241).

7 Ib.:381n.

8 Ib.:332.

9 Ib.:323.

10 Srov. obraty jako „myslím, že Neruda má pravdu“ (Neruda 1978:396) nebo „Ať mně přijde Neruda ještě jednou s nějakou ‚povídkou malostranskou!‘“ (ib.:429), jimiž se dostává na úroveň vypravěče.

11 Neruda (1978:343).

12 Ib.:241. .

podomního obchodníka a vydřidušského lichváře, který lační po (křesťanské) krvi, pak vyniká na dobu vzniku povídek nezvykle kladný postoj k etniku německému.

Pro vztah k Němcům byla rozhodující 40. léta 19. století, speciálně rok 1848, kdy ve společnosti jako celku definitivně vzala za své idea bohemismu, k němuž nedílně patřilo i zemské pojetí národa jako poddaných české (böhmisch) koruny.¹³ Česko-německá etnická polarizace, která od 40. let 19. století postupně sílí, vede k rozdělení „Böhmen“ na český a německý element a ve svém důsledku v českých zemích definitivně zastavuje sociálně (ekonomicky, prestiží) motivovanou asimilaci k německví, kterou nadále žije Vídeň, ale nikoli Praha a kterou Neruda tematizuje v povídce *O měkkém srdci paní Rusky*: syn dědečka Uměla asimiluje na městského písaře Uhmela a vnuk na oficiála u zemské úctárny Uhmühla.¹⁴ Je symbolické, že ve 40. letech, kdy se mění nacionální klima ve společnosti jako celku, vystrojuje Neruda panu Uhmühlovi pohřeb, jako by pohřbíval předbřeznové „Böhmen“ s alternativou zemského pojetí národa a společnosti.

Důvod Nerudova harmonizujícího pohledu na německé etnikum, který mu byl v různých souvislostech i vytýkán,¹⁵ lze samozřejmě vysvětlovat různými způsoby: odkazem na almanach *Máj*, který odmítl vlastenectví deklamovánek, i odkazem na biografii: Neruda, absolvent německé školy a německého gymnázia, měl k německé kultuře blízko, ať už jako spolupracovník německého *Tagesbote aus Böhmen*, nebo obdivovatel předbřeznových autorů. Lze v něm však vidět i vědomé autorské gesto: očištění malostranského světa od mezietského, česko-německého napětí je nedílnou součástí konstrukce malostranské idyly 30. a 40. let, kterou se Neruda vědomě povznáší nad antiněmecké stereotypy své doby a kterou nabízí jako — v době vzniku povídek — již v podstatě opomíjenou hodnotu.

Jde přitom o vědomý tah, o nabídku idyly. Malá Strana totiž národnostních pnutí nebyla prosta ani v době Nerudova dětství. Na rozdíl od doby vzniku povídek však malostranské poměry Nerudova mládí představovaly východisko pro idealizaci vzájemných vztahů mezi oběma etniky. Napětí mezi oběma hlavními etniky v českých zemích bylo o to menší, že Malá Strana Nerudova mládí byla převážně německá: v národním ohledu byla „skutečně levou Prahou“¹⁶, neboť němčina zde byla ještě ve 40. letech prvním jazykem i na ulici a v hospodě: „Tlustý nadporučík sděluje, že byl také jednou v českém divadle a že se mu hra líbila, jak náleží. Dávali tenkrát Die Tochter des Bösewichts, ale on neví, jak to znělo po česku. Ptá se. Nikdo to neví.“¹⁷ Drobné útržky této skutečnosti najdeme i v jiných Nerudových povídkách. „Du Poldi, hörst, ‘pravila paní setníková v patře nad námi ku své slečně dceři...“¹⁸ v povídce *Jak si nakouřil pan Vorel pěnovku*. A Lízinka z povídky *Večerní šplechty* se na svého kavalíra obrací líst-

13 Národ jako obsah státu je znám z amerického nebo švýcarského modelu státu.

14 Ib.:180, 182.

15 Kriticky se k těmto výtkám Nerudovi staví např. manifest *České moderny* (1895).

16 Neruda (1978:178).

17 Ib.:381.

18 Ib.:235.

kem — „um 3 Uhr bei St. Niklas zu kommen“¹⁹. Němci na Malé Straně sice umějí promluvit česky, ale je to čeština kostrbatá. Tak třeba pan Šimr z povídky *Přivedla žebračka na mizinu*, „Němec ze Šluknova; žije-li dnes ještě — doufám v boha, že ano —, sázím se, že mluví posud a zrovna tak špatně česky jako tenkrát. ‚Nu a vidíte,‘ říkal, ‚já se tomu naučil za rok.“²⁰ Češi jsou tady na Malé Straně konfrontováni na ulici, v kostele i ve škole s němčinou — česky se mluví doma.²¹ Čeština je v té době na Malé Straně spíše jazykem důvěrným, jazykem domova. A čím jsou Češi starší a němčiny mocnější, tím je i jejich čeština více prostoupena zdánlivými i skutečnými germanismy lexikálními a syntaktickými: „To je dobře, uděláme si den.“ (Hotový germanism, myslím, ‚udělat si den‘; náš český jazyk se po městech ukrutně kazí! Budu v rozmluvách nenápadně se snažit, abych jim chyby opravoval.)“²² Pro tuto více či méně dvojjazyčnou společnost není ovšem míšení jazyků a střídání kódů, stejně jako život vedle sebe, žádné téma, je to její samozřejmý svět.

To už se ovšem nedá říci o společnosti 70. a 80. let 19. století, kdy se společnost i institucionálně štěpí podle etnického klíče. Snad by se dokonce dalo říci, že kouzlo Nerudových *Povídek malostranských* tkví pro dobového čtenáře z velké části nejen v plastickém vykreslení života Malé Strany, včetně její etnické a komunikační mnohotvárnosti, ale také — a právě — v laskavém odstupu, s nímž Neruda vykresluje malostranskou harmonii Čechů a Němců, jak ji viděl v době svého dětství. To kouzlo zašlého a zdánlivě nekonfliktního světa musel právě dobový čtenář zřetelně cítit. Vždyť k byvším reáliím či koloritu Malé Strany patřil právě „bémácký“ charakter jejich obyvatel, po kterém v 70. a 80. letech 19. století nezůstalo ani stopy. Poklidné Čechy vyrostly v průmyslové centrum Habsburské říše s řadou sociálních konfliktů, které se kombinovaly s konflikty etnickými. Místo idylické harmonie, kterou ve svých povídkách nabízel Neruda, polarizace a konfrontace, a to jak s Němci (v 80. letech dosáhli Češi dvojdmosti většiny institucí, zatímco Němci zareagovali vytvořením třeba *Nového německého divadla*), tak s Židy (antisemitismus se stal nedílnou součástí programu mladočeské strany, která sociální konflikty vysvětlovala etnicí). Na tomto pozadí tedy četl Nerudovy povídky jeho dobový čtenář a nacházel v nich — pokud jde o Čechy a Němce — v Nerudově perspektivě svět nerozložený ústředními konflikty své doby.

O tuto dimenzi je dnešní český čtenář chudší. O další dimenzi je ochuzen opět čtenář nečeský. Při převodu do jiného jazyka se totiž z Nerudova jazyka vytrácí nejen zvláštní směs germanismů²³ a archaismů²⁴, již se český čtenář

19 Ib.:204.

20 Ib.:160.

21 Srov. ib.:197.

22 Ib.:326.

23 *Renthaus* (ib.:161), *Špinet* (ib.:391) aj.

24 Tak např. *mělit* (ib.:288), *cítímí* (ib.:321) a jiné; k enklitickým částicím srov. např. Nekula (1996).

noří do jiného času, či spisovné a obecné češtiny²⁵, která nejen podtrhuje situování příběhů do Prahy, ale dává jim — užita v pásmu vypravěče — i jakési kouzlo neformálnosti, ale při převodu — a obzvláště při převodu do němčiny — se navíc vytrácí i „bémácký“ charakter Malé Strany, za nímž se Neruda ve svých povídkách ohlédl a který je dobře čitelný právě ve výše uvedených příkladech střídání kódů apod. Pohled do německého překladu totiž ukazuje, že mizí nejen střídání češtiny a němčiny,²⁶ ale chybí tu i zmínka o tom, že jedna z postav neuměla jako dítě německy,²⁷ takže se vytrácí vtip, proč se chlapec modlil z „Gebetsbuch für schwangere Frauen“ a že se mu přes usilovnost jeho modliteb nic nestalo. Z překladu se vytrácí i výmluvná pasáž o proměně jmen: *Uměl — Uhmel — Uhmühl*²⁸, ale koneckonců i v Čechách běžné a pro Čechy výmluvné počeštění německých jmen, takže v německém překladu se ze šluknovského Němce, *pana Šimra*, stává *Herr Schimmer*²⁹, zatímco z žebráka *Vojtíška*, jehož češtví a dobrou povahu naznačuje už jméno, se v německém překladu stává *Adalbert*. A tak pokud jde o soužití etnik, zůstávají v německém překladu vlastně jen Nerudovy antisemitské pichlavosti³⁰, zatímco obraz mnohovrstevnatého života Malé Strany se v německém překladu zploštuje a mění se fakticky ve vyprávění o německé Malé Straně, neboť německý čtenář čte Nerudův text na pozadí výroku: „Sie sprach sie an, natürlich deutsch, denn in nationaler Hinsicht war die Kleinseite wirklich die linke Seite von Prag,“³¹ zatímco signály českého elementu, resp. „bémáctví“ jsou potlačeny, ať už jde o jména, která jsou v rozpůru s českou překladatelskou tradicí přeložena,³² nebo o střídání kódů, údaje o neznalosti němčiny apod. Tím se ovšem text ochuzuje o rys, který pro českého čtenáře byl a snad ještě i je podstatný a který se významně podílí na konstrukci malostranské idyly, jež je zřetelným poselstvím Nerudovu a snad i našemu dnešku.

Německý překlad tímto zploštěním nicméně zřetelně ukazuje, že ke konstrukci malostranské idyly nedílně patří i konstrukce idyly česko-německé jako nabídky jakési alternativy k Nerudovu dnešku. Na pozadí jeho na svou dobu toleratního postoje k Němcům ovšem tím více vyniká hloubka Nerudova odporu k Židům.

25 Srov. *přistih* (Neruda 1978:256), *nestrh* (ib.:372) aj.

26 Neruda (1978:204, 235, 381) vs. Neruda (1996:46, 64).

27 Neruda (1978:197) vs. Neruda (1996:43).

28 Neruda (1978:182) vs. Neruda (1996:33).

29 Neruda (1978:160) vs. Neruda (1996:20).

30 Neruda (1978:141, 241) a Neruda (1996:7, 69).

31 Neruda (1996:30).

32 Výjimkou je např. *Herr Rišánek*, *Kupka*, *Hovora* a některá další.

LITERATURA

- Donath, Oskar (1931): *Jüdisches in der neuen tschechischen Literatur*. Prag: Selbstverlag.
- Meißner, Alfred (1848–49/1997): *Ein Abendteuer des Vetter Nathan*. — In: *Jüdische Erzählungen aus Prag*, vyd. Ch. Grúny, 99–103. Praha: Vitalis.
- Nekula, Marek (1996): *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen. Unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungspartikeln*. Tübingen: Niemeyer.
- Neruda, Jan (1878/1978): *Povídky malostranské*. Praha: Československý spisovatel.
- (1996): *Kleinseitner Geschichten. „Abendplaudereien“*. Přeloženo Franzem Jurenkou v přepracování nakladatelství Vitalis. Prag: Vitalis.
- Pěkný, Tomáš (1993): *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Trost, Pavel (1995): *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst.
- Vachtová, Ludmila (1968): *František Kupka*. Praha: Odeon.

**DEUTSCHE UND JUDEN IN NERUDAS
KLEINSEITNER GESCHICHTEN**

Der Artikel über Nerudas *Kleinseitner Geschichten* arbeitet das Bild der Deutschen und Juden auf der Kleinseite bzw. in Böhmen heraus. Die Darstellung der Juden bei Neruda spiegelt den zeitgenössischen sowie Nerudas persönlichen Antisemitismus wider, die Darstellung der Deutschen wirkt dagegen im Hinblick auf die Entstehungsgeschichte von Nerudas *Kleinseitner Geschichten* eher harmonisierend und trägt zur Konstruktion der Kleinseitner Idylle bei. Dies wird auch bei der Konfrontation des tschechischen Originals und deutschen Übersetzung verdeutlicht.